

UDK 821.163.4.09-31

Izvorni naučni rad

Ethem MANDIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

ethem.mandic@fcjk.me

KOŠMAR PORODICE KUČ (CRNOTURCI – SAN I JAZIJA HUSEINA BAŠIĆA)

Autor u ovome radu analizira roman *Crnoturci – san i jazija* pisca Huseina Bašića i daje njegov položaj u romanesknoj praksi crnogorske književnosti. Osim toga, određuje žanrovsku pripadnost romana i estetičku koncepciju fiktivnog svijeta koji taj roman gradi.

Ključne riječi: *Husein Bašić, roman, pishološki novoistorijski roman, groteskni realizam, muhadžerstvo*

U romanima Huseina Bašića, pa i u romanu *Crnoturci – san i jazija*, osim procesa istorizacije i estetizacije tradicije, odnosno prošlosti, prisutno je traženje i *otkrivanje problemskog individuumu*, odnosno *traganje za identitetom etnikuma*.

U svojim djelima Bašić ispituje identitetske pozicije likova unutar ideologija i nacionalnih (etničkih okvira), koje su opet razlogom njihove *tragičke pozicije*, te je, kako napominje Begić, „pitanje njegova identiteta njegova čvorna nedaća, mučnina i problematika, koja sigurno nije bila manja njegovim pristajanjem uz druga nacionalna određenja, čak ni njegovim uklapanjem u evropski civilizacijski stil i životni oblik.“

Tema *muhadžirstva*, odnosno iseljavanja muslimana s prostora BiH i Crne Gore, obrađivana je rijetko u romanima crnogorske književnosti ili je tretirana kao sporedni motiv, dok je u Bašićevim romanima, pogotovo u romanima *Tuđe gnijezdo* i *Crnoturci*, centralni fabularni događaj. Život Ibrahima Žioca u Istanbulu, kao bedela, odnosno zamjenika sina bega Bašade-
ra, kao i Ibrahimova sudbina nakon odluka Berlinskoga kongresa u romanu *Tuđe gnijezdo*, i sudbina nikšićke porodice Kuč i dvojice braće Jašara i Jakuba nakon osvajanja grada od strane crnogorske vojske, jesu priče o otkrivanju *identitetskog etnikuma*. Bašićevi romani otkrivaju sudbinu čovjeka i njegovu egzistenciju kroz njegovo porijeklo s granice, ili tragičnu sudbinu čovjeka

određenog velikim civilizacijskim lomovima: „Ovo je tegobna priča, no teži od nje je jedan kačimak na muhadžerskom grobu.“¹

Fabula romana *Crnoturci – san i jazija* ukratko prepričana odvija se na ovaj način: nikšićki muslimani kreću na dug, neizvjestan put u mitsku zemlju Karabak. Dva brata, Jašar i Jakub Kuč, prepuštaju sreći na izbor koji će otići, a koji se vratiti. Izvukavši dužu slamku, Jakub Kuč s familijom nastavlja put. Oba brata su osuđena na tragičan kraj kako se i sugerije na samome početku romana. Roman *Crnoturci – san i jazija* je, kako to definiše Aleksandar Radoman, *bolna hronika muhadžerskoga stranstvovanja, između sna i jave, od rodnoga praga u nepoznato*.

Tretirajući jednu od drevnih tema svjetske književnosti – egzodus, ova priča donosi nekoliko zanimljivih i u crnogorskoj romanescnoj praksi inovativnih postupaka.

Prije svega treba se pozabaviti žanrovskim određenjem ovoga romana, što predstavlja najveći izazov svake nacionalne kritike koja se bavi izučavanjem svoje književnosti, pogotovo u vremenu kad se roman raspada na sve manje razine i podžanrove. Samim tim u kritici često sriječemo termine poput istorijski, moderni, psihološki, nadrealistički, fantazmagorija, hronika itd.

Psihološki novoistorijski roman, čijem **žanrovskom sistemu** i pripadaju romani Huseina Bašića, jeste područje romana u kojem je istorija služila kao paradigma za eksperimentisanje s pravilima žanra istorijskoga realističkog romana. Ti romani eksperimentišu, to jeste redefinišu glavne konstituente istorijskog romana,² a ti se eksperimenti ogledaju prije svega u **definisanju koncepcije istorije**, koja je za razliku od realističkog istorijskog romana **kritička**, zatim u **statusu povijesnog sloja/odnosa fikcije i povijesti** koji nije kao u slučaju realističkog romana dekorativan već je služio, kako napominje Jakov Sabljčić u svojoj značajnoj studiji o crnogorskom romanu, „kao polje elaboriranja deideologizacije zbilje, granice i identiteta.“³ Ti žanrovski činioci izvedeni su kroz *postmodernistički književni diskurs*, koristeći se, prije svega, dokumentarnošću, kako to čini i Bašić u prologu romana *Crnoturci – san i jazija* dajući isečke iz teftera Sagiba Podgorije, ali i iz memoara Kralja Nikole, i novinskih članaka raznih reportera i dopisnika. Ovim postupkom pokušava se dati širi istorijski kontekst priči koja se u stvari realizuje kao **istorija pojedinca**, odnosno prikazuje **istoriju kroz lično iskustvo**.

Psihološki novoistorijski roman, u čiji kontekst Enver Kazaz smješta romane Huseina Bašića, ulazi i roman *Crnoturci – San i jazija* u kojemu je

¹ Husein Bašić, *Crnoturci – san i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka, Podgorica, 1996, str. 15.

² O ovoj temi detaljno smo raspravljali u monografiji: *Pripovjedna proza Huseina Bašića i Zuvdije Hodžića*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015.

³ Jakov Sabljčić: *Crnogorski i hrvatski roman*, ICJK, Podgorica, 2010, str.

ukinuta *elementarna književna distinkcija između realizma i fantastike*. To se očituje kako na nivou kompozicije, tako i na nivou sadržaja. Ukinuta je i *tradicionalna koncepcija povijesti* u kojoj je naglašena *komponenta autentičnosti istorijskih fakata* i ukinuto je linearno odvijanje vremena u romanu o čemu će biti riječi kasnije.

U Bašićevom romanu tradicionalna koncepcija povijesti zamijenjena je *simboličkom i mitsko-psihološkom naracijom potpomognutom fiktivnim dokumentima i postuliranjem cikličnosti povijesnih tokova*. Pripadnost romana *Crnoturci* vrsti istorijskoga romana očituje se kroz *tendenciju preobražaja klasičnoga realističkog postupka* i kroz tragičnu sudbinu čovjeka u sudaru s velikim istorijskim događajima i totalitarnim sistemima. Ovaj roman otkriva tragični mehanizam smjene velikih istorijskih događaja, te nije slučajno što se u prologu nalazi fragment iz *Ilirskih pisama* poznatog engleskog arheologa Arthura J. Evansa, u kojem se kaže: „U gradu se još vidi dosta toga što nas podsjeća da smo do juče bili u Aziji.“⁴

Čitav roman je dat kao košmar *između sna i jave*, kako stoji u njegovom podnaslovu, koji takođe upućuje na njegovu žanrovsku pripadnost u smislu estetičke koncepcije koja nije ni fantastična ni realistična književnost, već je riječ o graničnom žanru, koji bi u modernom žanrovskom sistemu popularne književnosti mogao biti nazvan *horor-trilerom s temom iz istorije Balkana*.

Istorija je u ovome romanu prikazana kao košmar – „neprozirna je kao košmar“.⁵ Ona je lična i sveprožimajuća, kao što je košmar u kojem žive braća Jašar i Jakub u kojem je ukinuta stvarnost nakon što je ukinut njihov dom. Košmar u kojem žive Kući je crn i krvav. Kao istorija. Bez razumijevanja simbolike crne boje, koja je sugerisana kako u naslovu neologizma „crnoturci“, kako time da je put muhadžerski put „do tame“, kako time da je *srce muhadžersko crnje od gavrana*. Crni su ljudi koje sanjaju Jašar i Jakub. Crni *nije samo metafora, ona je materijalna i fizička* i nalazi se na rukama i na licima: „Kad Jakub okrenu dlanove k zemlji, Hatidža obrnu svoje gore. Bili su garavi i crni kao ciganski hljeb. Hatidža se zastiđe takvih ruku, brže-bolje ih obrisa o bošću i sakri iza leđa. I djeca, koja su se budila, imala su garave i crne ruke. Jakub je bio siguran da su i ona sanjala isti san, ali im ne dade da ga pričaju, već im pokaza rijeku da se umiju.“ Isto tako i krv: „ali ona vrisnu kad na vrhu krivoga noža izvuče Hajdarovo srce... Potom opipa postelju na kojoj su spavali i između Rufijinih krakala smoči prste u toploj barici krvi.“ Krv i crnilo se prenose iz sna u stvarnost i natrag i zato je granica između sna i jave zapravo košmar u kojemu žive Jašar i Jakub. Put kojim idu je u tami, i cilj

⁴ Husein Bašić: *Crnoturci – san i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka, Podgorica, 1996, str. 11.

⁵ Jan Kot: *Šekspir naš savremenik*, Udruženje izdavača i knjižara Jugoslavije, Beograd, 2000, str. 8

kojem idu je tama. Zato se cijeli roman modeluje kroz crnilo i tamu. Zato je Karabak to izmišljeno mjesto, zapravo neka vrsta distopije: „Možda će sutra morati putevima kojima danas ide Jakub i njegova familija, u Karabak, koji na turskom jeziku ne znači ništa lijepo ni dobro, osim *crno gledanje*, iako zna da tamo nema tako crnih i poganih riječi kakvih crnih i poganih mjesta u kojima čovjek mora da živi.“⁶

Blaga Žurić u tekstu povodom ovoga romana kaže: „Junaci ovog djela često budni sanjaju, mijenjaju javu za san, sanjaju tuđe, pa i snove mrtvaca“,⁷ i dobro zaključuje da to košmarno stanje jeste uzrokovano gubitkom „svakog realnog kontakta sa materijalnim svijetom i okruženjem“,⁸ ali ono je i nešto više od toga. Ta poetika košmara (najgenijalnije ostvarena u Šekspirovom *Magbetu*) kompoziciono je načelo romana *Crnoturci*, u kojemu se *istorija redukuje do svoje najprostije forme*, do samo jednog košmara u kojemu žive svi zajedno, *djelić života koji se dogodio* – ili kako to veli Džojls u veličanstvenom *Ulikusu*: „Istorija je mora iz koje se želim probuditi.“ Blaga Žurić je u svom radu povodom ovoga romana naslutila da u njemu „nastaje košmar, stvaran pakao, pod metafizičkim okom i iskušenjima“⁹, ali nije išla dalje i zaključila da se radi o prikazivanju velikih istorijskih događaja kao košmara pojedinca.

Tako se i likovi romana često bude, ali nastavljaju da sanjaju, ili prenose djelić sna u stvarnost i obratno, te čitalac nikada nije siguran da li je dio koji čita san ili java likova. U tom dijelu je Bašić apsolutno izuzetan romanopisac. U tim fragmentima ostvaruje vizije *apokaliptične stvarnosti*, daje univerzalnu sliku sukoba čovjeka s *ostrvljenim silama historije i prirode*, prikazuje *fantazmagorične predstave o iracionalnim silama*, i to sve izražava, kako kaže Enes Duraković povodom njegove poezije, „bogatstvom simboličkog potencijala riječi.“¹⁰

Cijeli roman je apokaliptična vizija zemlje nakon prekida života kakvog poznajemo. Života koji se pokušava izgraditi iz ničega, iz pepela i ruševina, kao što Jašar pokušava izgraditi Jakubovu kuću. On je vizija pakla na zemlji, i Bašić tu daje najsugestivnije momente svoje proze dajući prikaze danteovske prirode, a ovdje ćemo samo navesti njih nekoliko, radi ilustracije: „Potom iz onih kula izlaze samo plamteće glave na crnim vratovima što se izvijaju kao zmije, i glas se njihov veže oko njegovog vrata, kao usijani konopci kojim se pute najljući dušmani u tvrđavi.“ Ili kad je Jašar usnio da mu je bog napravio šinik (kazan) umjesto glave, te „je čitav taj dan umjesto glave nosio prazan

⁶ Husein Bašić: *Crnoturci – san i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka, Podgorica, 1996, str. 42.

⁷ Blaga Žurić: „Između sna i jave – bezdomnosti i apsurd“, *Almanah*, br. 67–68, Almanah, Podgorica, 2015, str. 108–109.

⁸ Isto, str. 109.

⁹ Isto, str. 110.

¹⁰ Enes Duraković: *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1996, str. 31.

šinik i mislio na taj san.“ Čitav simboličko-psihološki, pa i materijalno-fizički svijet u romanu *Crnoturci – san i jazija* građen je prema principima estetičke koncepcije stvarnosti kojoj je Bahtin dao uslovni naziv *groteskni realizam*.¹¹ Prema Bahtinovim riječima „osnovno svojstvo grotesknog realizma je snižavanje, to jest prevođenja visokog, duhovnog, idealnog, apstraktnog na materijalno-tjelesni plan, na plan zemlje i tela u njihovom neraskidivom jedinstvu.”¹²

Taj princip je dominantan u ovome romanu i blizak je, ne onom renesansnom smjehovnom, već onom romantičarskom grotesknom realizmu i u kojem je „svet strašan i stran čoveku. Sve uobičajeno, obično, svakodnevno, proisteklo iz navike, opštepriznato, odjednom postaje besmileno, sumnjivo, strano i neprijateljsko čoveku. *Svoj* svet odjednom postaje *tuđ* svet“. A slike romantičarske groteske na čijim je principima građen i fantastični svijet romana *Crnoturci* imaju za cilj da budu „izraz straha pred svetom i teže da čitaocu uliju taj strah“. ¹³ Tako se i likovima Jašaru i Jakubu čini svijet nakon sloma što su ga doživjeli tuđ, pa i slike koje grade su groteskne. U tom smislu šesto poglavlje u kojem Jašar ide ukopati svoje mrtvo dijete na „Kučko groblje, gdje se od osmog pasa kopaju svi nikšićki Kući“. U tom poglavlju dati su danteovski groteskni prizori mrtvih Jašarovih predaka koji simbolizuju prokletstvo koje prati porodicu Kuč kao košmar, jer nijesu ni *Turci* ni *Crnogorci*, već *Crnoturci*: „Ni on nije spavao ni časa, mislio je o stupici, o Jakubu, njegovoj ženi i djeci koji se sele i **tuđu zemlju drže za svoju, a svoju za tuđu**.“

Trebalo bi posebno tumačiti svijet grotesknih predstava koje izranjaju u ovome romanu, kao što je to učinio Mihail Bahtin s romanom *Gargantua i Pantagruel*. Ovakvim prizorima, slikama, prikazima, simbolikom te krvlju i crnilom želi se nagovijestiti pakao koji se nastanio u životima porodice Kuč koji je zapravo košmar ili mora na zemlji, ali i nestanak i smrt ka kojem se oni kreću, *do tame*. Svakako, ovo će biti tema jedne šire elaboracije koju ćemo poduzeti nekom drugom prilikom.

Svim gore navedenim jasno je zašto izgleda kako je Jašarov put za Karabak, ali i Jakubov povratak u Nikšić put za nestanak. I Jašarov odlazak i Jakubov povratak su dati kroz hronotop sna, kao putovanje u krug kroz koje se očituje ništavilo i apsurd egzistencije preko kojega su kritičari često nago- vještavali pripadnost ovog romana strujama književnosti apsurdna.

Što se tiče same strukture romana, roman, kako je to već uočila Žurić, ima dva toka koja teku *paralelno*, ali se često prepliću, naročito na psihološko-metafizičkoj ravni, pa je njegova kompozicija, kako je definiše Tomaševski,

¹¹ M, Bahtin: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea*, Nolit, Beograd, 1978, str. 27.

¹² Isto, str. 28.

¹³ Isto, str.48

paralelna. Prema Tomaševskom postoje tri tipa izgradnje romana: *stupnjeviti ili lančani, prstenasti i paralelni*. U romanima paralelne izgradnje „obično se likovi grupiraju u nekoliko samostalnih skupina od kojih je svaka povezana svojom sudbinom (fabulom). Povijest svake skupine, njihovi postupci, područje njihova djelovanja čini osobit plan za svaku skupinu. Pripovijedanje se vodi na više razina: priopćuje se o tome što se događa na jednoj razini, zatim što se događa na drugoj razini, itd.“¹⁴

Međutim specifičnost ovoga romana je u tome što je, kao što smo već pokazali, ukinuta granica između fantastike i realnosti, pa je i psihološka ravan između dva glavna lika često ukinuta i pomiješana, te vrijeme u romanu nije linearno, već *planimetrijsko* i u njemu se radnje i stanja istovremeno događaju i često prelamaju kao u ogledalu. Priče Jakuba i Jašara dešavaju se simultano i preslikano kao u ogledalu, iako se zbog linearne prirode proznog djela njihove dvije priče smjenjuju jedna za drugom. Njih dvojica, kao i priča, kreću iz istoga izvora, i opisuju krug da bi završili na istom mjestu. Ta cikličnost priče predstavlja apsurdno kretanje čovjeka i njegove sudbine u krug, i govori da je život, kao u romanu *Crnoturci*, pakao i zatvor u kojemu se priče odvijaju istovremeno i vrte u krug da bi se završio u Đavoljoj vodi. U nestajanju. Ništavilu.

Čitalac na samome završetku shvata da je putovanje bilo u krug, besmisleno, ništavilo i da su Jašar i Jakub nosili svoje porodično prokletsvo kao *puž svoju kuću* i da ih je na kraju puta čekala tama (pakao) u kojem su nastanjeni svi njihovi preci i zovu ih: „Skoči, ako si naš! Ako si Kuč! Skoči!“¹⁵

Roman *Crnoturci – san i jazija* uklapa se u *poetiku crnogorske i muslimanske književnosti* koju karakteriše okrenutost tradiciji, bavljenje istorijskim temama (dominacija istorijskoga, odnosno psihološkoga novoistorijskog romana), pričanje i pripovijedanje kao *spiritus movens* pripovjedača, likova i fabule, prisustvo granice kao kompozicioni (modelativni) element dijegezisa i „postmoderni pristup tekstu“ (razgrađivanje ideološke i totalitarne svijesti). No pored svih pomenutih elemenata, roman *Crnoturci – san i jazija* je originalan i jedinstven po složenosti i bogatstvu estetičke koncepcije svijeta i stila u njemu, po životnosti i sugestivnosti likova, i univerzalnosti i jedinstvenosti priče i poruka koje ona nosi.

¹⁴ Boris Tomaševski: *Teorija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, str. 105

¹⁵ Husein Bašić: *Crnoturci – san i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka, Podgorica, 1996, str. 217.

Bibliografija:

- Bahtin, M: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea*, Nolit, Beograd, 1978.
- Bašić, Husein: *Crnoturci – san i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka, Podgorica, 1996.
- Duraković, Enes: *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1996.
- Fraj, Nortrop: *Mit i struktura*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Kot, Jan: *Šekspir naš savremenik*, Udruženje izdavača i knjižara Jugoslavije, Beograd, 2000.
- Mandić, Ethem: *Pripovjedna proza Huseina Bašića i Zuvdije Hodžića*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015.
- Sabljčić, Jakov: *Hrvatski i crnogorski roman*, ICJK, Podgorica, 2010.
- Tomaševski, Boris: *Teorija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Žurić, Blaga: „Između sna i jave – bezdomnosti i apsurda“, *Almanah*, br. 67–68, Almanah, Podgorica, 2015.

Ethem MANDIĆ

NIGHTMARE OF FAMILY KUČ (*CRNOTURCI – SAN I JAZIJA* HUSEINA BAŠIĆA)

The author of this paper analyzes the novel *Crnoturci – san i jazija* by Husein Bašić and positions it in the novelistic practice of Montenegrin literature. In addition, the paper determines the genre classification of the novel and the aesthetic concept of the fictitious world built by the novel.

Key words: *Husein Bašić, novel, psychological novel, grotesque realism*